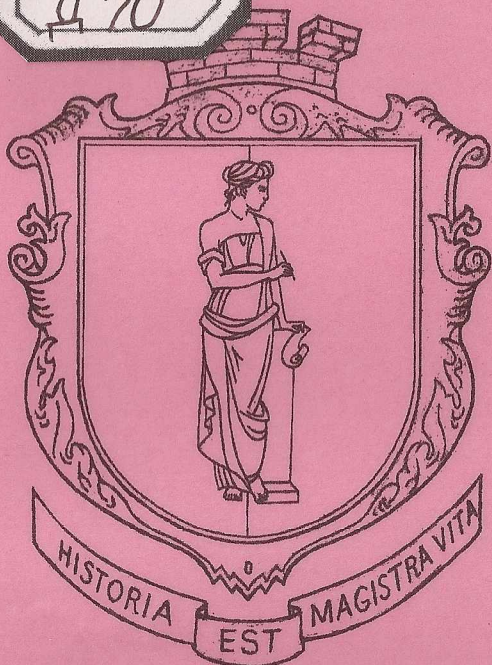


94(100)/082,
Д 70



ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Випуск 7

ПЕЧЕНІНА Н.А.,
доцент, кандидат
історичних наук

ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО МОНГОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ **(початок XIII ст.)**

Виникнення єдиної монгольської держави пов'язане з діяльністю Темучіна (Темуджена), який увійшов в історію під іменем Чингізхан. Отримавши перемоги над декількома монгольськими племенами – джалаїрами, тархунами, чаншиутами, боядами, баруласами, танхудами, аруладами та ін., Темучін в 1206 р. зібрав курултай, на якому його і було проголошено Чингізханом ("повелителем сильних"), тобто ханом всіх монгольських племен. Держава монголів XIII в. була об'єднанням монгольських племен і мала схожість з державою франків і Давньоруською державою.

Головним заняттям монголів-кочівників в XII – XIII ст. було скотарство і полювання. Табуни коней були їх головним багатством. Кінь цінувався дуже високо, оскільки без нього не можна було вести степове господарство, полювати, воювати. "Той, хто впаде з коня, – говорив Чингізхан, – яким чином матиме можливість встати і битися? А якщо і встане, то піший яким чином піде під кінного і вийде переможцем?"[4, с.202].

Як і інші народи, проходячи стадію становлення держави, монголи вирізнялися силою та монолітністю. Звідси їх зацікавленість у розширенні пасовищ, в організації грабїжницьких походів на сусідні землеробські народи, які знаходилися на значно вищому рівні розвитку, хоча й переживали період роздробленості. Це значно полегшувало здійснення завойовницьких планів монголо-татар.

Особливості суспільного розвитку монгольських племен визначали характерні риси військового мистецтва монголів. Монгольська держава являла собою абсолютну військово-феодалну монархію, організовану за десятинною системою.

Уся територія була поділена на округи, які в свою чергу ділилися на "тьми", "тисячі", "сотні" й "десятки". На чолі цих військово-організаційних підрозділів Чингізхан ставив найбільш відданих представників монгольської знаті – нойонів. Також було впроваджено привілейований суспільний стан, який джерела називають "дархан". Дархани звільнялися від податків і пови-

ностей, мали вільний доступ до хана і не каралися за перші дев'ять порушень закону. Було сформовано корпус кешигтенів (гвардійців) [1, с.522].

Усім своїм перемогам Чингізхан завдячував добре організованій армії. Вона складалася, не враховуючи кількох допоміжних підрозділів, виключно з кавалерії. Організація будувалася на основі десятичної системи. Найчисельнішим самостійним підрозділом вважався тумен (або тьма) – 10 тисяч чоловік. Три тумени зазвичай складали армію (чи корпус). Тумен складався із 10 полків (тисяч) по тисячі чоловік. Полки складалися із 10 ескадронів (сотень), в кожному із яких було 10 відділень (десятків) [8, с.135]. Для того, щоб легше було керувати боєм, загони були в одязі певного кольору, коні в загони підбиралися однієї масті.

Приблизно 40 відсотків монгольського війська складала ударна важка кавалерія. Важкі кавалеристи мали повний комплект обладунку, як правило шкіряний, хоча часто монголи носили трофейні кольчуги. У важкій кавалерії коні теж захищалися шкіряним обладунком. Вершники досконало володіли луком, пікою, шаблею. Піки були оснащені гаками для стягування супротивника з коня [1, с.524].

Решту, 60 відсотків армії, складала легка кавалерія. Обладунки, окрім шолома та щита, легкі кавалеристи не носили, вони озброювалися азіатським дальнобійним луком, списом та арканом. Монгольський лук був лише трохи коротшим за довгий англійський лук і мав цілком порівнювані з ним вбивчу силу та скорострільність. У той час як воїни Європи вели переважно рукопашний бій, то монголи найбільше розвивали бій металюною зброєю і могли вражати на льоту стрілою птаха в небі [8, с.135]. У кожного лучника було по два сагайдака зі стрілами; в армійському обозі існував значний запас стріл. Легка кавалерія застосовувалася для розвідки, прикриття і підтримки важкої кавалерії; в її задачу також входило переслідування і добивання залишків розгромленої армії супротивника. У кожного кавалериста був, як мінімум, один запасний кінь. І важкі і легкі кавалеристи мали на озброєнні бойову сокиру. У кожного з них була сорочка з цупкого необробленого шовку, яку належало одягати перед боєм. Чингізхан виявив, що такий шовк стріли пробивали рідко, а частіше вминали в рану, і тоді китайські лікарі, що служили монголам, могли витягти їх, просто потягнувши за шовк сорочки [1, с.526]. Монгольські вершники були кращими солдатами свого часу,

звиклі до втоми, спеки та холоду, вони не потребували ні розкошів, ні вишуканих страв; і навіть поранення майже не впливали на їх боєздатність.

У монгольському війську була жорстока дисципліна. Плано Карпіні писав: "Якщо з десяти чоловік біжить один або двоє, або троє, то всіх десятих убивають, і якщо біжать усі десять, а не біжать інші сто, то всіх убивають; і коротко кажучи, якщо вони не відступають усі разом, то всіх втікаючих вбивають. Точно так, якщо один чи двоє чи більше сміливо вступають в бій, а десять інших ні, то їх також вбивають, і, якщо з десяти в полон потрапляють один чи більше, а товариші не звільняють їх, то їх також убивають" [1, с.526].

Ні одна армія не могла зрівнятися в рухливості з військом Чингізхана. Зазвичай монгольські тумени наступали широким фронтом, і зв'язок між ними підтримувався лише за допомогою гінців. Але коли розвідники виявляли ворожу армію, сили концентрувалися на ділянці майбутньої битви [7, с.102]. Якщо супротивник був не дуже чисельним, з ним розправлялися польові командири. Якщо ж зустрічна армія була більшою за монгольську і вперто чинила опір, то монголи вклонялися від бою і відходили в іншому напрямі або ж поверталися для нового нападу. Часто супротивник був розбитий настільки швидко, що навіть не встигав зосередити свої сили в одне військо, і його підрозділи громилася по частинах.

Монголи уникали фронтальних битв і рукопашного бою. Вони атакували фланги і тил противника. Влаштовували засідки, удавані відступи. Однією з причин ухилення монголів від фронтальних боїв були низький зріст і відносна слабкість їх коней, що було дуже не вигідним у рукопашному бою. Коли монголи стикалися з запеклим супротивником, вони знищували його за допомогою металевих машин. Плано Карпіні так розповідав про їхню тактику: "Треба знати, що всякий раз, коли вони бачать ворогів, вони ідуть на них, і кожен метає в своїх противників три або чотири стріли; і якщо вони бачать, що не можуть їх перемогти, то вони відступають назад до своїх. І це вони роблять заради обману, щоб вороги переслідували їх до тих місць, де вони влаштовували засідку... Вожді чи начальники війська не вступають в бій, але стоять вдалині навпроти війська ворогів... Іноді вони роблять людські опудала і садять їх на вільних коней; це вони

роблять для того, щоб ворог думав про більшу кількість воюючих..." [1, с.527 - 528].

Вступаючи в битву, Чингізхан та його воєначальники завжди намагалися уникати повторення бойових прийомів. Якщо місцезнаходження супротивника було визначено точно, то вони могли вдарити головними силами йому в тил чи оголений фланг. Найчастіше монголи наступали за "ширмою" легкої кавалерії, кількома більш чи менш паралельними колонами, розтягнутими по широкому фронту. Це дозволяло діяти максимально гнучко – особливо якщо противник був сильним чи не було відомо його точне місцезнаходження. Особливу увагу монгольські воєначальники звертали на відволікаючий маневр налюбій стадії битви, на всіх тактичних рівнях.

У ранніх завоюваннях Чингізхан був часто вимушений пакувати перед могутніми укріпленнями міст. Проте все кардинально змінилося, коли в Китаї взяли в полон багато військових спеціалістів. З їх допомогою монгольський правитель розробив ефективну систему штурму укріплень. У його армії був створений великий, але маневрений обоз, у якому на в'ючних тваринах і возах перевозили в розібраному вигляді катапульти та іншу військову техніку того часу. На службу в облоговий обоз Чингізхан призначив найкращих китайських інженерів. У пізніх кампаніях Чингізхана та в походах Батия жодна фортеця не могла надовго призупинити просування монгольської армії.

Вміло використовували монголи досвід китайців у веденні інформаційно-психологічної війни: вони широко розповсюджували серед населення і військ противника настрої та слухи про неминучу поразку та про свою непереможеність, сіяли паніку і казали про марність опору та про безжальність і кровожерність монгольських варварів, поголовне винищення всіх, хто надумає чинити опір. З однієї сторони, у цих чутках була велика доля правди; з іншої, якщо противник проявляв готовність до співпраці та був корисний для монголів, то ставилися до нього досить милостиво [7, с.104]. Як правило, монголи практикували метод залякування – пропонували противнику ультиматум, у якому зі смаком описували всі звірства, які вони вчинили над народами, що чинили опір. Вимоги зазвичай були невеликі: знищити захисні споруди, виплачувати щорічну данину, дати

невелику кількість рекрутів для служби у ханському війську та пропустити монгольське військо через країну. Але якщо вимоги не приймалися, то монголи не дотримувалися договору [1, с.531]. На відміну від європейців, монголи не гребували жодними хитрощами, які могли б надати їм перевагу і сприяли зниженню власних втрат чи збільшували ворожі. Чингізхан усіляко підтримував у підлеглих виявлення творчого підходу до справи; командний склад спеціально навчався вмінню обдурити ворога і проявити військові хитрощі в бою.

Кампанії монголи воліли вести зимові – тоді маневреність і швидкість їхнього війська зростала, тому що замерзали річки і болота; щоб перевірити чи досить міцний льод монголи заставляли по ньому йти представників місцевого населення. Ще однією військовою хитрістю, а правильніше сказати – тактичним ходом монголів, було використання димової завіси. Дуже часто монголи висилали вперед невеликі загони, аби ті підпалили степ, для того щоб за димом сховати свої головні сили і щоб противник не розгадав їхніх планів.

З 1206 року монголи розпочали експансію на сусідні землі і держави. По черзі були завойовані східний Туркестан, Китай, західний Туркестан, – Самарканд, Бухара, Хорезм, Мерв, Герат [2, с.86].

1220 р. Чингізхан відправив 25-тисячне військо на чолі з досвідченими Джебем і Субедеєм у район південного узбережжя Каспію і Кавказу [5, с.221]. Обійшовши з півдня Каспійське море, монголи увірвалися в Грузію та Азербайджан, через Дербент вийшли у степи Північного Кавказу. Тут тумени зустрілися з об'єднаними силами половців, яссів, лезгин, черкесів, осетин та інших племен. Запекла битва не дала переваги жодній з сторін. Тоді монгольські воєначальники пішли на звичайну для них військову хитрість і вступили в переговори з половецькими ханами. Джебем і Субедей вручили їм багаті дарунки і пообіцяли, що не чіпатимуть їхні землі, як землі "братнього" народу. Проте, розгромивши ослаблені племена Північного Кавказу та зробивши наскок на Крим, де було захоплено Сурож, монголи, не гаючи ані хвилини, кинулися в погоню за "братніми" половцями. У битві, що сталася 1122 р. на Дону, половці зазнали нищівної поразки – загинула велика кількість воїнів, у тому числі й хани Юрій Кончакович та Данило Кобякович [3, с.416].

Половецький хан Кобяк із залишками війська відступив до Дніпра і попросив допомоги у свого зятя – галицького князя Мстислава Удалого. Зрозумівши, що після перемоги над половцями монголо-татари підуть на Русь, Мстислав збирає у Києві з'їзд південно-руських князів. У ньому серед інших князів взяли участь Мстислав Романович – князь київський, Мстислав Святославович – князь чернігівський і ковельський та сам Мстислав Удалий. На київському з'їзді було вирішено виставити об'єднане військо і разом з половцями піти в Дике поле і саме там, в половецьких степах, битися з грізними ворогами, ніж надавати небезпеці власні землі.

На нижньому Дніпрі, в районі о. Хортиця, почали збиратися половецькі полки, дружини князів Мстислава Галицького, Данила Волинського та Мстислава Київського, а також князів смоленського і курського, трубчевського і путивльського – загалом 15 руських князів. Половецькі полки очолювали хани Юрій Домамирич і Володиславич.

Об'єднане дружинне військо русичів та половців (його точна чисельність невідома, але воно було не меншим за монгольське, отже понад 30 тисяч) від Олештя почало просуватися в сторону Придоння.

У той час збройні сили Русі склалися з старших та молодших дружин князів; у першу входили "княжі мужі" чи бояри; у другу – "отроки". У період активних військових дій набиралася дружина з "воїв" – міського та сільського ополчення. Дружини зазвичай складали кінноту, яка посилювалася союзниками чи найманцями із кочівників (торки, ковуї, чорні клобуки), а "вої" – піхоту. Старша дружина в мирний час складала раду при князеві і, таким чином, брала участь в управлінні; під час війни дружина була резервом воевод, очолювавши окремі загони війська. Бояри мали власні дружини. Свої дружини князь постачав зброєю, їжею, одягом, а також ділився здобиччю [1, с.485].

Міста виставляли для походу "тисячу", що ділилася на сотні та десятки. "Тисячою" командував тисяцький, якого обирало віче чи призначав князь. "Сотнями" та "десятками" командували сотники та десятники, яких обирали. Міста виставляли піхоту, яка була основним видом військ і поділялася на легку (лучників) та важку (списоносців). Ядром війська були княжі дружинники. З X століття для найменування великого тактичного з'єднання використовували термін "полк". У "Повісті минулих літ" за

1093 р. полками називають військові загони, приведені на поле бою окремими князями [1, с.486].

Бойовий порядок складався зазвичай з трьох частин: середини (центру) та двох крил (правого та лівого). Княжі дружини розташовувалися на флангах, у центрі – "вої". В основі такого, якісного нерівномірного розподілу сил по фронту лежало бажання зробити свої фланги більш сильними. У давньоруській тактиці, як і у монгольській, велику роль грали кінні лучники, без яких не відбувалася жодна битва. Кожен бій зав'язувався стрільцями. Потім, у більшості випадків, на противника наступали "копья" – важка кавалерія. Проте руська кіннота ніколи не була такою важкою, як західноєвропейська. Піхота використовувала бойове шиккування "стіну" – фалангу. Служба розвідки була добре організована у багатьох князів [9, с.58].

Війська могли пересуватися як взимку, так і літом. Швидкість пересування залежала від завантаження війська обозом. В обозах були харчі, фураж та захисна зброя, яку воїни одягали безпосередньо перед боем. Всупереч загальним уявленням, руські воїни ніколи не пересувалися в кольчугах, панцирах та шоломах. Це важке озброєння везли в обозі й одягали лише перед боем [1, с.490].

Управління битвою було досить важкою справою. Увесь план битв завчасно розроблявся князями і доводився до відому дружини. Початок бою головних сил визначали звуком бойових сурм, ударами барабанів.

Проте руська армія, що виступила проти монголів, єдиного командування не мала, князі між собою пересварилися і одразу ж було зрозуміло, що суперництво найавторитетніших князів – Мстислава Київського та галицького Мстислава Удалого не вщухне навіть перед спільною небезпекою.

Через дев'ять днів походу русько-половецьке військо дійшло до річки Калки (Калець). На протилежному березі їх вже чекала 30 тисячна кіннота Джебє і Субедея. Однак ударні сили монголів були замасковані в степових байраках.

Князя військова рада відразу виявила серйозні протиріччя між її учасниками. Мстислав Київський пропонував залишитися на цьому березі і не переходити Калку. Його давній суперник Мстислав Удалий не хотів віддавати ініціативу ворогові і наполягав на форсуванні Калки й швидкому наступу на монголо-татар. Його підтримали більшість князів та половців. Так об'єднана

русько-половецька рать розкололася ще до початку битви на дві частини, що значно вплинуло на її боєздатність [7, с.128].

Подальші події розвивалися наступним чином. Київський князь розташував свою дружину похідним табором на правому березі Калки і став будувати польові укріплення на скелястій висоті. Галицький князь, а разом з ним і більшість князів з половцями 31 травня 1223 року перейшла на лівий берег Калки і повів атаку на монголів, які, виславши свою легку кінноту, то збивалися в купу великими загонами, то розсіювалися по степу.

Наслідки цієї атаки виявилися найтрагічними. У сторону монголів рушив передовий загін, який складався з дружини князя Данила Волинського і половців хана Яруна, який наступав першим. Віддалившись від Калки та основних сил, вони несподівано опинилися перед головними силами монголів, що вийшли на них і відразу почали брати в кільце. Монголи отримали нагоду шматувати русичів по частинах [4, с.217]. Русичі хоробро билися, але воїни хана Яруна Половецького не витримали натиску противника і почали тікати до ріки. У цей час до місця бою підійшла дружина Мстислава Удалого і основні сили. Відступаючи половці спершу зім'яли ряди волинців, а потім розладнали головні сили руських князів. Дружина галицького князя також була розбита. Монгольська кіннота в буквальному значенні "на плечах" утікаючих половців увірвалася у руський похідний стан на лівому березі Калки. Важкопоранений у груди князь Данило намагався зібрати залишки своєї дружини і чинити організований опір [10, с.63]. У запеклому бою відразу виявилася нерівність сил. Через раптовість нападу лише невелика кількість руських воїнів встигла одягнути обладунки, які безтурботно зняли під час відпочинку, а самі полки знаходилися на значній відстані один від одного. Монголи, користуючись раптовою перевагою, розпочали справжню бійню, під час якої в першу чергу постраждали половці. Князі й хани із залишками кинулися через Калку. Вони старалися через степ пройти до берега Дніпра, де стояла руська лодійна флотилія. Врятувалися лише Мстислав Удалий і Данило Волинський із залишками своїх дружин; їм вдалося знищити усі лодії, щоб монголи не могли на них перепливати Дніпро. Під час битви загинув Мстислав Чернігівський та шість інших князів [7, с.129].

Монголи, покінчивши з неорганізованим противником, форсували Калку і, оточивши з усіх сторін укріплення киян, розпочали шалену атаку на табір. Три дні йшов нерівний бій русичів з монголами. Княжі дружини відбивали всі ворожі приступи [6, с.77]. Тоді Джебє і Субедєй в черговий раз пішли на хитрість. Вони запропонували за досить прийнятний викуп відпустити русичів. Князь Мстислав прийняв пропозицію монголів. Та коли руські воїни вийшли з укріпленого табору, монгольська важка кіннота з усіх боків оточила їх і у короткій сутичці перебила. У полон потрапили лише Мстислав Київський та ще два князя. Зв'язаних князів поклали на землю, а зверху поклали дошки, на яких монгольські воєначальники влаштували бенкет з танцями [5, с.122].

Так монголи скінчили битву на Калці. Поразка руських військ була настільки відчутною, що літописець змушений був визнати, що "такаже не бывало никогда же" [3, с.416]. З надзвичайно невдалого походу в Дике поле на Русь повернулася лише десята частина дружинників. Ця поразка вкотре показала слабкість розрізної та роздробленої на князівські уділи Давньоруської держави.

Література

1. Военная энциклопедия: Удар и защита. – С-Пб: Издательство Полигон; М.: ЗАО Издательство ОЛМА – ПРЕСС, 2001. – 656 с.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х томах. / Д.І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – Т. 1: До половини XVII ст. – К.: Глобус, 1992. – 238 с.
3. История Украинской ССР. Т. 1. Первобытнообщинный строй и зарождение классового общества. Киевская Русь (До второй половины XIII в.) [глав. редактор Ю.Ю. Кондуфор]. – К.: Наукова думка, 1981. – 495 с.
4. Разин Е.А. История военного искусства. VI – XVI вв. / Е.А.Разин. – С. -Пб.: ООО Идательство Полигон, 1999. – 656 с.
5. Соколов Б.В. 100 великих войн / Б.В.Соколов. – М.: Вече, 2001. – 544 с.
6. Торощев А. Киевская Русь. Исторические рассказы / А.Торощев. – М.: РОСМЭН, 2000. – 143 с.
7. Шишов А.В. Все войны мира. Средние века / А.В.Шишов. – М.: Вече, 2004. – 448 с.
8. Шишов А.В. 100 великих военачальников/ А.В.Шишов. – М.: Вече, 2002. – 608 с.
9. Вагман И.Я. 100 знаменитых полководцев / Вагман И.Я., Мац В.А., Зиолковская А.В. – Харьков: Фолио, 2004. – 511 с.
10. 100 найвідоміших українців/ [Гнатюк М., Громовенко Л., Семака Л., Скорульська Р., Стус Д., Удовик С.] – М.: Вече, К.: Орфей, 2001. – 584 с.